

el-MUHASSAL

üzerine İbn Kemmüne ve daha başkaları tarafından çalışmalar yapılmıştır (a.g.e., II, 1614). Ali b. Ömer el-Kâtîbî'nin de *el-Mufaşşal fî şerhi'l-Muḥaşşal* adlı bir eseri mevcuttur (Râgîb Paşa Ktp., nr. 791; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 659). İbn Haldûn'un *Lübâbü'l-Muḥaşşal fî uşûli'd-dîn*'i, adından da anlaşılacağı üzere, *el-Muḥaşşal*'in özeti niteliğindedir (bk. *DİA*, XIX, 541).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaşşal* (nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), Kahire, ts. (Mektebetü'l-külliyyâti'l-Ezheriyye); a.mlf., *Kelâma Giriş [el-Muḥaşşal]* (trc. Hüseyin Atay), Ankara 1978, s. 5-12; Nasîrüddîn-i Tûsî, *Telhişü'l-Muḥaşşal* (Fahreddin er-Râzî, *el-Muḥaşşal* içinde, nşr. Tâhâ Abdürraûf Sa'd), s. 15-16, 178; İbn Haldûn, *Lübâbü'l-Muḥaşşal fî uşûli'd-dîn* (nşr. Refik el-Acem), Beyrut 1995, nşredenin girişi, s. 18-22; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1614, 1974; A. Schmölbers, *Essai sur les écoles philosophiques*, Paris 1842 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1999, s. 88; Brockelmann, *GAL*, I, 405; *Suppl.*, I, 924; A. S. Tritton, "Al-Muḥaşşal by Muḥammad b. 'Umar ar-Râzî", *Oriens*, XVIII-XIX (1967), s. 335-346; Hüseyin Atay, "Dirâse muḳârene beyne şurrâhi'l-Muḥaşşal ve mevḳufü Fahriddin er-Râzî min 'ilmi'l-kelem", *AÜİFD*, XXVI (1983), s. 1-58; Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", *DİA*, XIX, 541.

İLYAS ÇELEBİ

el-MUHASSAL

(المخصص)

İbn Side'nin

(ö. 458/1066)

konularına göre düzenlenen

Arapça sözlüğü.

Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Ğarîbü'l-muḥannef*'i şeklinde tertip edilmiş olup kadîm sözlük âlimlerinin çeşitli konularda yazdığı risâlelerin muhtevalarını bir araya getiren hacimli ansiklopedik bir sözlüktür. Müellif, *el-Muḥaşşas* ile *el-Muḥkem* (*ve'l-muḥîtu'l-a'zam*) adlı iki büyük sözlüğünü Dâniye Emîri Mücâhid el-Âmirî'nin isteği üzerine kaleme almıştır. İbn Side eserin giriş kısmında *el-Muḥkem*'i yazdıktan sonra edip, şair, hatip ve yazarlara en uygununu seçme imkânı sağlamak üzere eş anlamlı kelimeleri bir araya getiren ve bunların nüanslarına temas eden bu sözlüğü kaleme almayı gerekli gördüğünü belirtmektedir (I, 10). Müellif sözlüğünün uzun giriş kısmında dilin (luga) etimolojisi ve tanımı, dillerin doğuşuyla ilgili teorilerin değerlendirilmesi, kaynakları ile bunların eleştirisi gibi konuları ele almıştır (I, 2-15).

Eser "Kitâbü'l-İnsân, Kitâbü'n-Nisâ, Kitâbü'l-Ḥayl, Kitâbü'l-Ğarâ'iz ..." gibi on ye-

di bölüme, bunlar da farklı hacimlerde alt başlıklara (bab) ayrılmıştır. Bazı bablar bağımsız birer bölüm niteliğinde olduğu gibi bazıları da ana bölümle ilgisiz görünmektedir. Bununla birlikte her bölümde yer alan kelimeler aynı konu etrafında kümelendirildiğinden kitap geniş ölçüde müterâdif kelime ve deyimlerle bunlar arasındaki farkları kapsamaktadır.

el-Muḥaşşas Asmaî, Ebû Ubeyd, Ebû Zeyd el-Ensârî, Ebû Ubeyd, Ferrâ, Ebû Hâtim es-Sicistânî, Nadr b. Şümeyl, Lihyânî, İbnü'l-A'râbî, Sa'leb, İbnü's-Sikkît, İbn Kuteybe, Müberred, Kürâünneml, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî gibi kadîm dil ve sözlük âlimlerinin, çoğu tek konuya ayrılmış sözlük risâleleri olan eserlerini ihtiva ettiği gibi Ebû Ali el-Fârisî, Sîrâfî, İbnü's-Serrâc, Rumânî ve İbn Cinnî'nin konuyla ilgili eserleri, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i, Muhammed b. Kâsım el-Enbârî'nin *Kitâbü'z-Zâhir*'i ile Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-'Ayn*, İbn Düreyd'in *el-Cemhere*, Ebû Ali el-Kâfî'nin *el-Bârî*' adlı sözlükleri de onun temel kaynaklarını teşkil eder (*el-Muḥaşşas*, I, 11-14). Bunun yanında kitapta müellife ait sarf ve nahve dair görüşlere de yer verilmiştir.

el-Muḥaşşas, Tâhâ b. Mahmûd'un başkanlığında Muhammed Mahmûd et-Türküzi eş-Şinkitî ve Muhammed Abduh'un da içinde bulunduğu bir heyetin tashihıyla beş cilt (on yedi cüz) halinde basılmış (Kahire 1316-1321), Muhammed et-Tâlibî (Tunus 1375/1956) ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kahire 1389/1969; geliştirilmiş 2. baskı, Beyrut 1411/1991) eserin değişik indekslerini hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Side, *el-Muḥaşşas*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr); Sâid el-Endelüsî, *Ṭabaḳâtü'l-ümem* (nşr. L. Şeyho), Beyrut 1916, s. 77; Brockelmann, *GAL*, I, 376; *Suppl.*, I, 542; Muhammed et-Tâlibî, *el-Muḥaşşas li'bn Side*, Tunus 1956, bk. Mukaddime; a.mlf., "İbn Sida", *EP* (İng.), III, 940; J. A. Haywood, "İbn Sida (d. 458/1066): The Greatest Andalusian Lexicographer", *Actas*, Madrid 1964, s. 309-316; Elbir Habîb Mutlak, *el-Hareketü'l-luğaviyye fi'l-Endelüs*, Beyrut 1967, s. 351-382; R. Hamzoui, "Importance du 'Muḥaşşas' d'Ibn Sida dans la lexicographie arabe moderne", *Actas del II Coloquio Hispano-Tunecino de estudios históricos*, Madrid 1973, s. 215-233; Abdülkerîm en-Nâimî, *İbn Side*, Bağdad 1984, tür.yer.; Sâlihiyye, *el-Mu'cemü's-şâmil*, III, 242-243; D. Cabanelas, "El-Muḥaşşas de Ibn Sida de Murcia", *Miscelanea de estudios árabes y Hebraicos*, X, Granada 1961, s. 7-36; Mahmûd İbrâhim er-Rıdvânî, "Mâ lem yünşer mine'l-Muḥaşşas li'bn Side", *MMMA* (Kahire), XLV/1 (1422/2001), s. 49-125.

SABHÂN HALİFÂT

MUHASSIL

(محصّل)

Devlete ait vergi
ve resimleri toplayan
görevlilere verilen ad.

Arapça tahsil masdarından türeyen, "tahsil edici" anlamındaki muhassıl kelimesi Osmanlı Devleti'nden önce Anadolu Selçuklularında kullanılmıştır. Muhassıllar Osmanlı Devleti'nde kuruluşun itibarıyla Anadolu'da ve Rumeli'de cizye, âşâr, âdet-i ağnâm, imdâd-ı seferiyye ve hazariyye, sâlâriyye, mukabele, bedel-i nüzül, avârız, ispence vb. adlarla anılan vergilerin tarh ve tahsilinde görev yapmışlardır.

Muhassıl unvan ve yetkileri dönemlere göre değişiklik göstermiş, muhassıllar vergi toplamanın yanı sıra idarî vazifeler de üstlenmişlerdir. Genellikle büyük hasırların, zeâmetlerin vergi gelirlerini toplayan bu görevliler taşrada mahallinde tesbit ediliyordu. Tahrir defterlerinde muhassıl diye kayıtlı birçok şahsa rastlanması has ve vakıf topraklarının yaygınlığıyla ilgili olabilir. Ancak bunların sayısının fazla oluşu söz konusu görevin niteliği hakkında bazı tereddütlere yol açmıştır. Bunların bir kısmının "ilim tahsil eden" anlamında muhassıl olarak kaydedildiği ve aslında talebe durumunda olup vergi toplamakla alakaları bulunmadığı üzerinde durulmuştur. Bununla birlikte söz konusu durumun her bölge için genelleştirilemeyeceği açıktır.

Klasik dönemde umumiyetle mahallî unsurlardan seçilen muhassıllar giderek kendi bölgelerinde nüfuzlu şahıslar haline geldiler. Böylece mahallî idarede yeni bir sosyal sınıfın ortaya çıkışına zemin hazırlanmış oldu. XVII. yüzyıldan itibaren muhassıllık daha farklı bir mahiyete büründü, bunlar idarî yetkilerle donatıldılar. XVII. yüzyılın başlarından itibaren timar ve zeâmetlerde yapılan değişiklikler sonucunda bir kısmının mâlikâne haline konulması üzerine Anadolu'da Saruhan, Hudâvendigâr, Karesi, Canik sancakları ile Halep, Musul eyaletleri sancakları ve Mora, Sakız, Sisam, daha sonra Girit ve Taşoz adaları, ayrıca Rumeli'de bazı sancakların gelirlerini toplamakla görevli memurlar muhassıl unvanıyla adlandırılmış (muhassıl-ül-emvâl), aynı zamanda buraların yönetiminden de sorumlu tutulmuştur. 1742'de İran savaşları sırasında eyalet tarzında emaneten yönetilen Kıbrıs adası da sadâret hassı olarak belirlenmiş, ancak muhassıl tayin edilen kimselerin kötü idareleri yüzünden yeniden eski şekline dön-

dürülmüştür. Ayrıca bu yüzyılın başından itibaren mâzul vezir ve sadrazamlar sancaklarda muhassıl sıfatıyla görevlendirilmiştir. Muhassıl tayin edilen kişiler bizzat görev yerine gitmedikleri zaman vekilleri vasıtasıyla idareyi yürütmüşlerdir. XVIII. yüzyıldan itibaren muhassıllıklar daha yoğun biçimde yerli ailelerin eline geçmiş, bunlar mütesellimler gibi yolsuzluklara karıştıklarından haklarında şikâyetler olmuştur. Meselâ Canik muhassıllığına getirilen Canikli Hacı Ali Paşa devleti en çok uğraştıran yerli hânedan reislerinden biridir.

XIX. yüzyıl başlarında pek çok sancak muhassıllık şeklinde yönetilmeye başlanmıştır. Bunlardan Teke sancağı 1812'de muhassıllık şeklinde idare edilmesi şartıyla Karaman Valisi Ali Paşa'ya ilhaken verilmiştir. Yine Darphâne-i Âmire tarafından yönetilen ve devletin en büyük mukâtaalarından olan Bolu ile Viranşehir sancakları 3 Mart 1825'te voyvodalıktan çıkarılıp muhassıllığa çevrilmiştir.

Gülhane Hatt-ı Hümâyunu ile, öteden beri halkı ve devleti zarara uğratan ve şikâyetlere sebep olan iltizam usulünün kaldırılacağına dair karar alınmış, bu karar çerçevesinde çeşitli isimlerle alınan vergilerin yerine herkesten geliri oranında tek bir verginin tahsil edilmesi esası benimsenmiştir. Böylece devletin gelirlerinin toplanmasında önemli rol oynayan ve halkla devlet arasında aracılık eden mültezimlere işten el çektiler ve vergileri toplamakla vazifeli ve doğrudan merkeze bağlı olan muhassıl-ı emvâl adlı görevliler tayin edilmiştir.

Muhassıllık sisteminin uygulanmasına merkeze yakın eyaletlerden başlanmış, kendilerine yardımcı olmak üzere muhassılların yanına birer mal, emlâk ve nüfus kâtibi verilmiştir. 25 Ocak 1840 tarihinde çıkarılan bir nizamname ile muhassılların tayin ve çalışma esasları belirlenmiştir. Buna göre hazinenin bütün gelir kayıtları ve defterler muhassıllara verilecek, kaydı bulunmayanlar belirlenip hazineye bildirilecekti. Nüfus ve mülk sayımının yapılaş tarzı ve bu işlerde görev alan kişilerin masraflarının karşılanma şartları da tesbit edilmiştir. Eski gelirlerin lağvedilip yerine yeni bir sistem getirilmeye çalışılırken devletin rutin giderlerini karşılamak üzere halktan geçici olarak peşin bir verginin alınması kararlaştırılmıştır. Daha sonra yeni usule göre vergi yazım işlemleri tamamlanıp halkın ödeyeceği gerçek vergi oranı ortaya çıkınca daha önce ödenen peşin vergi bu meblağdan düşülecekti.

Muhassıllara yardımcı olmak, vergilerin tesbit ve tevzii ve bu konularla ilgili görüşmeler yapmak üzere sancak merkezlerinde birer muhassıllık meclisi (büyük meclis) teşkil edilecekti. Meclis muhassıl, hâkim, müftü, asker zâbiti, mahallin ileri gelenlerinden dirayetli ve iyi halli dört temsilci ve iki kâtipten oluşmaktaydı. Bölgede gayri müslimler de yaşıyorsa bunlar metropolit ve kocabaşlarından belirlenen iki kişiyle temsil edilecekti. Ancak uygulamada ikiden fazla gayri müslim unsur ve cemaatin bulunduğu yerlerde temsilcilerin nasıl seçileceği meselesi ortaya çıkmış ve bu durum Meclis-i Vâlâ'da ele alınarak böyle yerlerde her cemaatin bir kişiyle temsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Meclis haftada iki üç gün toplanacaktı.

Eyalet merkezlerinde ise müşirin başkanlığında daha geniş yetkilerle görev yapan aynı nitelikte meclisler oluşturulacaktı. Muhassıl bulunmayan küçük kazalar birleşerek muhassılın tayin edeceği bir vekilin başkanlığında küçük meclisler kurabilecekti. Bu meclisin üyeleri müftü, nâib ve yörenin ileri gelenlerinden seçilecek kişilerdi. Köylerde ise imam ve muhtarlar köyü ilgilendiren konuları karara bağlayacaktı. Gayri müslimlerin köylerinde bu görev kocabaşlar tarafından gerçekleştirilecekti. İmam, muhtar veya kocabaşların aldığı kararlar büyük meclisin onayından sonra geçerli olabilecekti. Büyük meclislerin vergi suçları ve suistimalleri konusunda kesin yargılama hakkı mevcuttu. Bu haklarını nizamî mahkemelerin kurulmasına kadar kullanmıştır. Meclisin yargı kararının kesinleşmesi davanın önemine göre Meclis-i Vâlâ'nın tasdiğiyle mümkündür. Vergi toplama işlerinde askerler de muhassıllara yardım edecekti. Toplanacak hazine gelirlerinin muhafaza edilmesi görevi sancak ileri gelenlerinden meclisçe seçilecek olan sandık eminine verilmişti.

Devlet bu sistemle, diğer alanlarda olduğu gibi malî sahada da merkezî bir yapıya gitmek ve mahallî yöneticilerin hazine gelirlerini kendi çıkarlarına göre kullanmalarının önüne geçmek istemişti. Ancak menfaatleri zedelenen vali, sancak beyi, mütesellim gibi taşra yöneticilerinin yanında mahallî eşraf da bu karardan memnun olmamıştı. Bu yüzden yeni düzenlemeleri başarısızlığa uğratmak için halkı çeşitli söylentilerle kışkırttılar. Kışkırtmalar bazı yerlerde sonuç verdi; nitekim böyle bir tahrik neticesinde ortaya çıkan olayda Tokat'ta bir muhassıl öldürüldü. Bunların yanında bazı yerlerde muhassıllar mahallî eşrafın baskısıyla gerekli vergiyi

toplayamazken bazı yerlerde merkezin gözüne girmek isteyen bir kısım görevlilerin fazla vergi koyduğu görülmüştür. Bu gibi uygulamalar ve bazı muhassılların kanunlara aykırı şekilde halktan topladığı paralar ve yapmış olduğu yolsuzluklar da huzursuzluğa yol açmıştır.

Diğer bir önemli husus da meclislere tayin edilmesi gereken mahallî temsilcilerin birçok yerde merkez tarafından işten el çekilmek istenen âyan ve eşraf arasından seçilmesiydi. Öte yandan bunlar, kendi aralarında mevcut anlaşmazlıkları meclislere taşıyarak meclislerin istenen doğrultuda çalışmasını sekteye uğratmışlardır. Böylece meclisler, müslüman ve gayri müslim halkın temsilcilerinin yönetime katılmasına değil taşradaki nüfuzlu şahsiyetlerin eski durumlarını muhafaza etmesine yardımcı olmuştur.

Kısa süre uygulanan muhassıllık sisteminden beklenen fayda sağlanamamış, 1840 ve 1841 yıllarına ait devlet gelirlerinde büyük azalmalar meydana gelmiştir. Öte yandan maliyede gelirler aleyhinde ortaya çıkan bu farkın bir şekilde giderilmesi gerekiyordu. Devlet bu açığı kâğıt para emisyonuyla kapatmak istemiş ve Osmanlı Devleti'nde ilk defa kâğıt para çıkarılmıştır. Paraya olan ihtiyaç o derece âcildi ki ilk kâğıt paralar yıllık % 12,5 faizle piyasaya sürülmüştü. Bu faiz oranı o dönemde piyasada olan eshamdan birkaç puan daha yüksekti. Bu olumsuz neticeler üzerine muhassıllık sistemi 1842 yılının başında kaldırılarak eski iltizam usulüne dönülmüştür. Bu tarihten itibaren muhassıllıklar birleştirilip eyaletlere defterdar adıyla daha geniş yetkilerle donatılmış maliye memurları gönderilmiştir. Muhassıllık meclisleri ise memleket meclisi adı altında faaliyetlerini 1849 düzenlemesine kadar sürdürmüş, bu tarihte de eyalet meclisleri ismini almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Selânikî, *Tarih* (İpsirli), II, 839, 860; Lutfi, *Tarih*, VI, 153-158; VII, 34-36; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1330, II, 7-38; Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 59, 138; M. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkîyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, s. 102, 103, 105, 119, 189, 190, 323, 324; Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*, s. 165, 216, 382, 386; İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Sonra Mahalli İdareler (1840-1878)*, Ankara 1974, s. 13-29; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977, s. 142, 371; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1985, s. 237-284; Musa Çadrcı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler)*, Ankara 1985, s. 97-104; a.m.f., "Osmanlı İmparatorluğunda Eyalet

MUHASSİL

ve Sancaklarda Meclislerin Oluşturulması”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, Ankara 1985, s. 261-268; a.m.f., *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991, s. 15, 22, 191-192, 208-218, 340-341, 351; a.m.f., “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *TCTA*, I, 212-213; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 126-127; Hasan Moğol, *Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antalya* (doktora tezi, 1990), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı: 1500-1584* (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 99, 108; Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul 1996, s. 27-30; Ayla Efe, *Muhassıllık Teşkilâtı* (doktora tezi, 2002), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Fehmi Aksu, “Yıllanli Oğullarına Dair Vesikalar”, *Ün*, sy. 54-55, Isparta 1938, s. 758-766; Halil İnalıcık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *TTK Belleten*, XXVIII/112 (1964), s. 623-648; Pakalın, II, 569-570.

YÜCEL ÖZKAYA – ALİ AKYILDIZ

MUHASSİL

(محصل)

Osmanlılar’da
XV ve XVI. yüzyıllarda
medrese öğrencileri için kullanılan
bir tabir.

Arapça tahsil masdarından türeyen ve “meydana getiren, hâsil eden” anlamını taşıyan muhassıl kelimesi, devlete ait gelirleri toplayan görevliler ya da merkezden taşraya gönderilen idarecilerin (XIX. yüzyıl) unvanıdır. Ancak Osmanlı tahrir defterlerinde terimin ilmiye teşkilâtı içinde bir başka kesimi ifade etmek üzere de kullanıldığı görülür. Bu ikincisinde tahsil edilenin ilim olduğu anlaşılmaktadır. Muhassılın bu mânayı ne zaman kazandığı kesin olarak tesbit edilememekle birlikte XVI. yüzyılın başlarına ait defterlerde terime rastlanması (BA, TD, nr. 47, s. 185, 186, 189, 197, 208 vd.) en azından XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bu anlama geldiğine işaret eder. Tahrir defterlerine dayalı olarak XV-XVI. yüzyıl Osmanlı şehir ve bölge tarihiyle ilgili yapılan bazı çalışmalarda bu tabir kelimenin “vergi tahsildarı” mânasından hareketle ele alınmakta ve buna göre yorumlanmaktadır. Halbuki tahrir defterlerinde bu statüdeki şahıslar için düşülen şerhler tabirin farklı bir anlama geldiğini ortaya koymaktadır. İçel sancağına ait 1555 tarihli mufassal bir tahrir defterinde muhassıl olarak kaydedilen şahısların isimleri yanında, “Tahsilden feragat ederlerse raiyyet resmi alına” (BA, TD, nr. 272, s. 21); “Şügliden feragat ederse resm-i raiy-

yet talep oluna” (BA, TD, nr. 272, s. 183); “Tahsilden feragat ederse raiyyet ola” (BA, TD, nr. 272, s. 419); “Şügliden feragat ederse resm vere” (BA, TD, nr. 272, s. 424) gibi açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır. Bunun yanında 936’da (1530) Gelibolu şehrinde oturan yirmi bir muhassıldan birinin isminin yanına düşülen “muhassıl-ı ilm” ibaresi de (BA, TD, nr. 434, vr. 12^a) durumu açıklığa kavuşturmaktadır.

Defterlerde oldukça fazla sayıda muhassıla rastlanması, bir şehirde veya bölgede bu kadar çok vergi tahsildarının bulunamayacağını düşündürmektedir. Nitekim 1530’lu yılların başlarına ait Anadolu Vilâyeti Muhasebe İcmal Defteri’ndeki kayıtlara göre Kütahya sancağında 433, Menteşe’de 284, Kocaeli’de 183, Bolu’da 363 ve Karesi sancağında 101 muhassıl mevcuttur. Yine XVI. yüzyıl boyunca birbirine yakın tarihlerde bazı şehir merkezlerinde tesbit edilen muhassıl sayısı, bunların vergi tahsildarı olarak kabul edilmesine ihtimal verilemeyecek kadar yüksektir. Söz konusu dönemde nüfusu yaklaşık 2950 olan Muğla’da on üç, 2000 civarında nüfusa sahip Milas’ta sekiz, nüfusu 750-800 olan Peçin şehrinde iki, nüfusu ancak 2200’ü bulan Eskişehir’de yirmi bir ve 7700 nüfuslu Gelibolu’da yirmi bir adet vergi tahsildarının bulunması mümkün görünmemektedir. 1572’de Eskişehir’in sekiz mahallesinde kayıtlı yirmi bir muhassılın dokuzu medresenin bulunduğu (Çoban) Mustafa Paşa mahallesinde oturmaktaydı. Göçebe cemaatleri arasında (BA, TD, nr. 47, s. 180, 181; nr. 61, s. 22) ve köy sakinleri içinde de bu statüde şahıslar mevcuttu.

Osmanlı yaya-müsellem tahririne alt defterlerde de muhassıl tabirine rastlanır. 972 (1565) tarihli bir yaya defterinde (BA, TD, nr. 360) yamaklar arasında kırk iki adet muhassıl kaydedilmiş, 986 (1578) tarihli bir başkasında da (BA, TD, nr. 573) yirmi üç yaya / piyade yamağının muhassıl olduğuna dair şerh düşülmüştür. Bunların diğer piyade yamakları gibi sefere katılmadıkları, ancak feragat ederlerse sefere gitmekle yükümlü tutulacakları belirtilmiştir (BA, TD, nr. 360, s. 126-127; nr. 573, s. 91). Burada kastedilen feragat muhtemelen tahsilden vazgeçmedir. Bir piyade yamağının isminin altına “muhassıl ve duacı” ibaresinin kaydedilmesi de (BA, TD, nr. 573, s. 104) muhassılın ilmiye mesleğiyle ilişkisini ortaya koymaktadır. Ayrıca muhassıl olarak kaydedilen iki piyade yamağının on iki-on üç yaşında ol-

duğuna dair kayıtlar (BA, TD, nr. 573, s. 71, 190-192) muhassılların yaşlarının tayininde önemli bir ipucudur. Muhassıllara ait kayıtların çoğunun mücerret (genç bekâr erkek) statüsündeki şahıslar arasında bulunması (BA, TD, nr. 61, s. 159, 162) bunların ortalama on beş-yirmi yaşlarında, yani öğrenim çağında olduğunu göstermektedir.

Defterlerde muhassılların ilim tahsiliyle uğraşan kişiler olduğuna dair başka işaretlere de rastlanır. Bazı muhassılların yakın akrabaları içinde kadı, nâib, müderris, dânişmend, mülâzım, muallim, kâtip, vakıf nâzırı, vâiz ve nâsib, imam, hatip, müezzın, hâfız, şeyh, derviş vb. kimselerin bulunması dikkat çekicidir (BA, TD, nr. 61, s. 162; nr. 338, s. 65; nr. 573, s. 104). Ayrıca defterlerden takip edilebilen kayıtlarda bir tarihte muhassıl olarak yazılan şahıslardan bir kısmının daha sonra kadı, nâib, müderris ve mütevellî diye zikredildiği görülmektedir (BA, TD, nr. 337, vr. 56^a; nr. 360, s. 151; nr. 573, s. 80).

Eskişehir’de bir cami hakkında bilgi veren bir vakf defterinde (TK.KKA, TD, nr. 541, vr. 20^b) muhassıllara Kur’an kıraat etmeleri karşılığında bir değirmene ait gelirin bağışlandığının kaydedilmesi, yine Adana’daki bir medrese ile ilgili kayıttaki medresenin yanındaki imarethânenin medresede kalan muhassıllara yemek verilmesinin şart koşulması (BA, TD, nr. 969, s. 854) ve iki kanunnâme metninde medrese eğitimini bitirip görev almak için mülâzemet gelenlerden “muhassılın” diye bahsedilmesi (*Kânunnâme-i Ehl-i İlm*, nr. 1935, vr. 94^b-95^b; *Kânunnâme-i Sultan Süleyman Han*, vr. 122^b-123^b), XV ve XVI. yüzyıllarda tahrir defterlerinde muhassıl diye kaydedilen kişilerin çoğunun medrese öğrencisi olduğunu ortaya koymaktadır. XVII. yüzyılda klasik tahrir sisteminin vazgeçilmesiyle birlikte bu tür kayıtlar da ortadan kalkmış olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 47, s. 180, 181, 185, 186, 189, 197, 208 vd.; nr. 61, s. 22, 159, 162; nr. 166; nr. 272, s. 21, 183, 419, 424; nr. 337, vr. 56^a; nr. 338, s. 65; nr. 360, s. 126-127, 151; nr. 434, vr. 12^a; nr. 573, s. 71, 80, 91, 104, 190-192; nr. 969, s. 854; TK.KKA, TD, nr. 110; nr. 145, 541, vr. 20^b; nr. 569; *Kânunnâme-i Ehl-i İlm*, TSMK, Revan Köşkü, nr. 1935, vr. 94^b-95^b; *Kânunnâme-i Sultan Süleyman Han*, Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 122^b-123^b; Bahaeddin Yediylidiz, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613*, Ankara 1985, s. 91; Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi* (doktora tezi, 1992), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 83; 438 Numaralı Muhasebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri (nşr. Ahmet Özkılınc v.dğr.), Ankara 1993-